

речью. Этим она отличается от устной речи. Но сложность письменной речи сопряжена не только с необходимостью включения большого числа анализаторов. Вообще проблема овладения письменной речью – это проблема формирования потребности в письменной речи.

В практике работы преподавателей русского языка предпринимаются попытки преодоления данных трудностей. Например, чтобы преодолеть трудности, связанные с пониманием речи носителей языка, преподаватели стараются чаще использовать разных дикторов (мужчин и женщин). При отборе текстов преподаватели создают условия для слушания студентами речи носителей языка. При подборе текстов предпочтение отдаётся аутентичным устным текстам, репрезентирующим разговорный стиль повседневного общения.

Для преодоления трудностей говорения преподаватели стараются добиться, чтобы обсуждаемые проблемы затрагивали всех студентов, не оставляли их равнодушными.

Проводимая работа, однако, не всегда достигает цели обучения студентов с кыргызским языком обучения, важнейшим условием которой и является применение современных технологий обучения русскому языку.

Список использованной литературы:

1. Основы вузовской педагогики / Под общей ред. Н. А. Асиповой. – Б.: 2001. – с.
2. Орусбаев, А. Русский язык как этно коммуникативный компонент двух и многоязычия в Кыргызстане [Текст] / А. Орусбаев – Бишкек, КРСУ, 2003. – 227с.
3. Янушевский В.Н. Речевая компетентность в коммуникативной культуре педагога: практико-ориентированная монография/ В.Н. Янушевский. – Ульяновск: УИПКПРО, 2007. – 80с.

Рецензент: д.п.н., Панкова Т.В.

УДК 81-2(575.2)

DOI 10.33514/1694-7851-2019-4-52-57

Ашыралиев Төлөгөн Асылбаевич

Ж.Баласагын атындагы КМУнун аспиранты

Ашыралиев Тологон Асылбаевич

Аспирант КНУ им. Ж. Баласагына

Ashyraliev Tologon Asylbaevich

Postgraduate student of KNU named after J. Balasagyn

КЫРГЫЗ ЖАНА БАШКА АТТАРДЫН КЕЛИП ЧЫГЫШЫ

ПРОИСХОЖДЕНИЕ КЫРГЫЗСКИХ И ДРУГИХ НАЗВАНИЙ

ORIGIN OF KYRGYZ AND OTHER NAMES

Аннотация: Макалада кылымдар бою калыптанып келген кыргыз жана башка аттардын келип чыгышы каралган.

Ачкыч сөздөр: тилдер, термин, этоним, уруу, ысымдар, тарых.

Аннотация: В статье рассмотрено происхождение кыргызских и других названий сформированный на протяжении веков.

Ключевые слова: языки, термин, этоним, племя, имена, история.

Abstract: The article examines the origin of Kyrgyz and other names formed over the centuries.

Key words: languages, term, ethonym, tribe, names, history.

Байыркы түрк уруулары бири-бири менен аймакташ жашап кылымдар бою калыптанып, түрдүү аттагы уруулар пайда болгондугу тарыхта кеңири белгилүү. Алар менен бирге кыргыз эли биздин VIII кылымдарга чейин эле болгондугу ырасталып келет. Ошол себептен «байыркы» кыргыздар болуп аталганы бекеринен эмес. Ал кезде көптөгөн уруу элдердин аттары аталып, азыркы мезгилге чейин айтылып келе жатат. Атап айтканда: алтай, хакас, тува, якут, түркмөн, түрк, өзбек, казак, кыргыз, уйгур, тажик, сыяктуу аталыштагы түрк уруулары жашап келе жатат.

Белгилүү бир себептерден улам пайда болуп, ошол боюнча бул сөздөр сакталууда. Ал эми хакас кыргыз деген сөздөр да эки элдин аты-жөнүн тастыктап келе жатат. Ошентсе да, бул аталыштагы сөздөрдүн (этноними) ушул убакка чейин такталбастан ар кандай талаш-тартыштарды жаратып келе жатат.

Тарыхый илимий изилдөөлөрдө айрыкча, «кыргыз» деген сөздүн чыгышы «кырк кыз» жана «кырк йус (сорок сотен племен) (1.17) деген сөз айкалыштардан пайда болгондугу айтылган. Аны менен бирге «кыргыз» жана «хакас» сөздөрүнүн колдонулушу жана чыгышы боюнча маалыматтар орун алган. Ошондугу учун бул илимий макалада, бизге белгилүү болгондой, «кыргыз» деген сөз кантип жана кандайча пайда болгондугун, кайсы доорлордон бери колдонула баштагандыгы тууралуу маселелер козголмокчу.

Бул проблема боюнча көптөгөн тарыхчы, тилчи илимпоздор тарабынан ар түрдүү көз караштагы бир катар изилдөө иштери жүргүзүлүп келген.

Башкача айтканда, аталган эки сөздүн этномдук чыгышы, колдонуш доору жөнүндө: Н.Н.Кузьмин В.Н. Кнюкер, Н.И. Петров, С.Е. Яхонтов Л.Р. Кызласов Н. Сердобов, В.В. Бартольд, С.В. Киселев, В. Радлов, И. А. Батманов жана 1991-жылы Ю. Худаков тарабынан «кыргыз» этноними жөнүндө деген илимий макаласы жазык көргөн. («Кыргыздар» 1 бөлүк 1991-ж. 118-162 беттери).

Тарыхчы Л.Р. Кызласов 1959-1960 жана 1968-жылдарда эмгектерин жазган. Бул маселелер жөнүндө аталган окумуштуулардан башка да көптөгөн авторлор өз эмгектерин арнашкан.

Аталган авторлордун иликтөөлөрүндө «кыргыз», «хакас» сөздөрдүн маанилери бирби же эки башкача маанидеги түшүнүктөрдү билдиреби жана «кыргыз» деген сөздүн ордуна «хягас» деп аталып жүргөнбү деген сыяктуу чечилбеген проблемалардын айланасында ар кандай талаш-тартыштар орун алган.

Илимпоз В.Шоттун тушунда Енисейлик кыргыздардын тарыхына байланыштуу маселе каралат, «кыргыз» дегендин ордуна «хягастар» болуп аталганы айтылат.

Ушундан улам «хягастарды» «кыргыздар» деп эсептеген көз караштар дагы талаш-тартыштарды пайда кылган. Кээ бир изилдөөдө «хягас» сөздүн түпкү мааниси «кыргыз» дегенге төп келерин айтышса, изилдөөчү Н.Н. Кузьмин: «анын маанисин «кыргыз» этнониминен ажыратып каралышы керек», деп ишенимдүү ырастаганы байкалат. («Кыргыздар» 6 121-бет). Кээ бир көз караштарды эске алганда, «хакас» деген сөз «кыргыз»

деген терминдин кытайча жазылышы деп, экинчи бирөөсү «кыргыз-хакас» кээде жөн гана «хакастар» деп, үчүнчү көз карашта “хакас” терминин “кыргыз” этнониме эквалент (бирдей мааниде) деп эсептелген. (“кыргыздар” 6. 122-123) С.Е. Яхтонов болсо “хягасы” “кырыз” деген терминдин кытайча жазылган бир түрү катары көрсөтсө, дагы бир көз карашта араб, фарс тилдеринде: “кыргыз” “хырхыр” болуп жазылганы тууралуу сөз жүрөт.

К. И. Петров: “хя(р)кас” формасы аркылуу “ХЯГАС” жана “кыргыз” аттуу сөздөрдүн түпкү уңгусу бир экендигин, алардын окшоштугун тапса болот “ деп билдирет.

Ушул сыяктуу ар түрдүү көз караштар айтылганы менен “кыргыз” жана “хакас” деген сөздөрдүн пайда болуу себептерин жана бири-биринен түпкү маанилердин ажыратып кароодо так, жеткиликтүү изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес.

Жалпылап алып караганда, жекече “кыргыз” деген сөздүн этнонимин туура чечүүдө орто кылымдарда Сибирдин түштүгүндө өздөрүн “кыргыз” деп атап, башка элдерге дал ушул ат менен таанылып, аттын кашкасындай белгилүү болгондугу, айтылат (“кыргыздар 144) байыркы мындай Енисейлик кыргыздар бул доордо да өзүнчө эл катары жашап, бул сөздүн аталышын сактагандыгы жөнүндө сөз айтууга болот.

Түпкү тарыхтын барагын ачканда, Орхон-Енисей дорунда эле кыргыз уруулары жашагандары тууралуу С. В. Киселевдун “Древняя история Южных Сибири. Материалы и исследования по археология СССР, 1949г. №9 стр 257) жана В. В. Бартольддун “Киргизы” аттуу эмгектеринде “кыргыздар” деген сөз аталгандыгы көрсөтүлөт.

(И. А. Батманов 1. 13)

Байыркы эстеликтерде: “кырк//кыргыз” (народ) деген сөздүн жазуу түрүндө сакталып калгандыгы бекеринен эмес (И. А. Батманов. 2 53-б.) жогоруда айтылгандай, айрым илимий эмгектерде “кыргыз” деген сөздүн келип чыгышы жөнүндө төмөндөгүдөй божомолдоолор учурайт. Кытай жазууларында “кырк кыз” деген сөздөн чыккандыгы көрсөтүлсө (В. В. Бартольд 3), ал эми В. Родлов болсо “кырк йус” сорок сотен(племен) б. а. “кырк уруу”дан келип чыгарын билдирет. Кийинчерээк И. А. Батманов өз эмгегинде “кыргыз” деген сөз эки уңгу сөздүн биригип кетип айтылышынан улам келип чыгарын билдирип өзүнүн алгылыктуу оюн айткан. Бирок азырынча тактала электигин туура белгилей кеткен. (И. А. Батманов. 1. 17-б.)

Негизинен алып караганда, узак убакыт бою “кыргыз” жана “хакас” терминдердин этномдорун тактоо маселеси талаш-тартыштарды туудуруп жогоруда айтылгандардай, ар түрдүү көз караштар айтылып, акырына чыкпай ошо боюнча калганы белгилүү. Изилдөөлөрдүн жагдайына таянганда “хакас” деген терминдин айланасында сөз болуп, бул сөздүн түпкү чыгышы “кыргыз” сөзү менен бирдикте талкууга алынган. Ал эми Н.Н. Кузьмин анын маанисин “кыргыз” этнониминен ажыратып караган. С. Е. Малов менен синолог Н. В. Кюнер көнүмүш эквалент болгон “кыргыз” жана “хакас” (хягас) деген терминдердин ажатын тактоодо ой-пикирлерин айтып чыгышкан. Ошондой эле хакас (хягас) деген айтылыштардын бир эле элдин аты-жөнүн билдирген деп көрсөтүшкөнү менимче ынандырырлык болушу сыяктанат.

Бул эки сөз эки башка аталышта болорун Н. В. Кюкер өзүнүн көз карашын өзгөртүп ; хакастар менен кыргыздар XIII кылымдагы монгол доорунда бир эле элдин ар башка тайпасын билдире алмак “деп учкай эскертип өткөн” деген ойлор айтылат (“кыргыздар” 6.124).

С. Е. Яхонтовдун пикирине ылайык “хягасы” сөзүнүн кыйтайча баштапкы формасын кээде “хакас” деп жазып жүрүшөт дегени боюнча кытайча жазуунун негизин алганда “хягас”

сөзүнүн тыбыштык жагынан өзгөргөн формасы боюнча “хакас” колдонгону бул эки аталыштын түпкү мааниси бир экендигинен кабар берет.

Түрк тилдеринде бир эле сөздүн ар түрдүү фонетикалык варианттары болгон сыяктуу бул аталыштагы жазуулар бир эле уруунун атын билдирип “хакас” сөзүн “хягас” деп жазылгандыгы бекеринен эместей.

Экинчиден, “кыргыз” деген сөздү “хягас” деп жаңылыш өзгөртүлүп жазылып калышы ыктымал. Кандай болгондо да, “хакас” деген сөз бир убакта кыргыздан тараган бир уруунун аты болушу ыктымал.

К. И. Петровдун пикири боюнча: “хя(р)кяс” формасы аркылуу “хягас” жана “кыргыз” аттуу сөздөрдүн түпкү уңгусу бир экенин, алардын окшоштугун тапса болот дегени бар. Ал эми Н. Худаков өз эмгегинде: “хя(р)кас” айтышы азыркы монгол тилиндеги айтылышына “харгас” дегенге абдан жакындашып турат дейт. (“кыргыздар” б. 138) Ушул айтылган пикирлерден улам тарыхый жактан алганда, монголчо “хяргас” сөзү тыбыштык жагынан өзгөрүлүп “хягас” андан соң: “хайгас” же “хагас” сыяктуу варианттары пайда болуп, андан кийинки өзгөрүүдөн улам “хакас” деген сөз келип чыгышы ыктымал.

Мында сөз ичиндеги “я” тыбышы “й+а” эки тыбыштын комплекске айланып, андан кийин “й” үнсүз тыбыш сөз ичинен айтылбай жоюлуп кетүүдөн башкача айтканда: “хайгас” формасы “хагас” формасына өтүп, андан соң сөз башындагы каткалаң “х” тыбышынын таасиринен эки үндүү ортосундагы “г” жумшак үнсүз тыбыш каткалаң “к” тыбышына өтүп өзгөрүүдөн улам: “хагас” сөзү “хакас” формасына айланганын далил келтирүүгө болот.

Демек, бул фактылардан улам “хакас” сөзү өзүнчө пайда болгондугу, “кыргыз” деген сөздүн этноними эки башка экендигин аныктоого негиз берет.

Аны менен бирге эки аталыштын түпкү чыгыш теги алдыда айтылгандай, эки башка экендиги, ошону менен бирге байыркы кыргыздардын бир уруу элдин тайпасына кирип, “хакас” деген атын сактап калгандай туюлат:

Ушундан улай “кыргыз”, “огуз”, “тунгус” сыяктуу аталыштагы сөздөрдүн келип чыгышы жөнүндөгү иликтөөлөр улантылмакчы. Дегинкиси “кыргыз” деген сөз Орхон-Енисей жазуу эстеликтеринде (VI-VIII) кылымдарга чейин эле колдонулуп келгендигин айтууга болот. Себеби кээ бир жазуу эстеликтерде “кырк” (сорок) жана “кыркз//кыргыз”(народ) жана ткуз угз (тогуз огуз), ськз угз(сегиз огуз), угз//угуз формадагы сөздөр сакталган (И. А. Батманов. 2. 67, 70, 79, 126).

Мына ушундай фактылардын негизинде, алдыда аталган сөздөрдүн келип чыгышына анализ жүргүзүү зарыл болду.

Ар бир сөздүн пайда болушун чечүүдө тилдердин ички өзгөчөлүү жактан болгон закондоруна ылайык фонетика-морфологиялык ыкмалардын негизин колдонуу менен иликтөө иштери жүргүзүлүшү зарыл. Алсак, байыртадан бери эле уңгу тибиндеги маанилүү сөздөрдүн өз ара биригип, тыбыштык жактан өзгөрүп, тарыхый жактан бириккен сөздөр жок эмес.

М: бүгүн (бул күн), быйыл (бул жыл), апар, алпар (алып бар) өгүнү (ал күнү) ж. б.

Демек, жогоруда айтылгандай: “гуз” “угз” сыяктуу сөз уңгу түрүндө болсо, ага дагы уңгу сөздөр жалгануудан “огуз” сөзү келип чыкканын баамдоого болот.

Жогору жакта айтылган “ткуз угз” деген сөз айкаштары өзгөрүү менен токуз огуз” (тогуз уруу эл) деген маанини билдирери айтылган. Мында айтылган “огуз” сөздүн чыгышын эске алганда, тарыхый жактан бириккен сөз экендигин аныктоого болот, себеби байыркы

эстеликте: “ак” (белый) (И. А. Батманов 2. 49) сөзү бар. Ушундан улам ак+гуз сөздөр биригип кетүүдөн “огуз” болуп аталып, уруу элинин аталышын билдирген.

Бул өзгөчөлүктөн сөздөр тыбыштык жактан өзгөрүлүп. Биринчи сөздөгү (а) үндүү фонемасы (о) эриндүү үндүүгө өтүп кетип, ал эми ушул эле сөздөгү (к) каткалаң үнсүз тыбышы жумшарып (к/г) тыбышына айлануудан улам, эки сөз биригүүдөн соң “огуз” сөзү келип чыкканын далилдөөгө болот.

Ушундан улам “ак уруу” эл деген түшүнүк келип чыгышы мүмкүн. Негизинен алып караганда, жогоруда сөз болгондой И. А. Батманов тарабынан тарыхый жактан эки уңгу түрүндөгү сөздөрдүн биригишинен пайда болгон деген пикирине үндөшө алат.

Айрым илимий эмгектерде: “огуз”, “тунгуз” деген сөздөр да айтылып келе жатат. Алсак, бул сөздөн байыртадан эле колдонулуп келе жаткандыгы ачык байкалат м: “огуз группасы”, “огуз-түркмөн подгруппасы” же “он огузы”(он огуз), токкуз огузы (тогуз огуз) деген сөз айкалыштарында колдонулат. (Баспаков Н. А. “Введение в изучение Тюркских языков изу. Высшая школа м. 1969г. 350). Дагы бир эмгекте: “байыркы огуз”, “огуз-булгар” “огуз-сельжук” деген сөз айкаштарында айтылат.(Языки народов СССР. Тюркские языки М, 1966г 15-Б)

Демек, байыркы учурларда эле “огуз” деген сөз жогорудагы айтылып өткөн ыкмаларда пайда болуп, жалпы эле уруу элдердин аты катары колдонулганы бекеринен эмес.

Ушул айтылгандардай эле дагы бир уруу элдин атын билдирген “тунгуз” деген сөздөр айтылып жүрөт. Бул сөздүн пайда болушу да алдыда айтылган “огуз” сөзү сыяктуу эле жолдо келип чыккандыгын ачык байкоого болот.

Кыргыз жана башка тектеш тилдерде “тун” деген сөз жолугат. М: тун бала, тун кыз же алгачкы бала, деген маанилерди билдирет.

Ушундан улам “тун” деген сөзгө “гуз” сөзү биригип кетип “тунгуз” деген ат келип чыккан. Бул бир уруу элдин аты катары аталып калгандыгы бекеринен эместей.

Жогоруда сөз болгондой, башка уруу элдердин аттарынын пайда болушуна иликтөө жүргүзүлгөндөй “кыргыз” деген сөздүн этноними тууралуу көз караштар улантылмакчы.

Байыркы кыргыздар азыркы кыргыздар сыяктуу эле тоо-таштардын, кыр-кырлардын, кокту-колоттордун арасында жашап күн көрүшкөн.

Байыркы эстеликтерде “кыр”, “кырк”, “кыркз//кыргыз” (народ) деген сөздөр (1. 53-54) колдонулуп, ошол кездеги элдин кыр-кырларда жашагандыгы, кырк уруу эл болуп аталгандыгы жана “кыргыз” сөзү колдонулгандыгы тууралуу маалыматтарды ырастап тургансыйт.

Байыркы учурларда деле омонимдүү сөздөр болгондугун далилдесе болот. М: “кыр” деген сөз тоонун кырын билдирсе, экинчиден, “кыр” сөзү кырып сал деген маанини билдирип, бири заттык маанини билдирген сөз болсо, экинчиси кыймыл аракетке тиешелүү маанини билдирип турат.

Ушул сыяктуу эле “кыргыз” деген сөз заттык мааниге ээ болуп, элдин атын билдирип турса, экинчи “кыргыз” сөзү кыймыл-аракеттик мааниге ээ болуп, экинчи тарапка карата айтылган “кыргызып ташта” деген мааниге ээ болот. Бул этиштик маанидеги сөз байыркы учурларда “кыр” жана “кыс” деген эки буйрук этиш сөздөрдүн биригип айтылышынан келип “кыргыз” деген сөз келип чыгышы мүмкүн. Мында сөз аягындагы (С) тыбышы (З) жумшак үнсүзгө өтүүдөн улам заттык маанидеги сөзгө айланган.

Экинчиден, жогоруда сөз болгондой “огуз”, “тунгус” аттуу сөздөрдүн пайда болушу сыяктуу “кыргыз” деген сөздүн пайда болуу окшоштугу бардай туюлат. Мында да жогоруда

көрсөтүлгөн “кыр” жана “кырк” сөздөрү “кыргыз” деген сөздүн алгачкы уңгу түрүндөгү бир бөлүгү болсо, экинчи сөздөгү “угз-огуз” (И. А. Батманов 2. 74) сөздөр кошулуп биригүүдөн улам “огуз” формасындагы (О) үндүү тыбыш кыскарылып келүүгө шарт түзүлгөн. Ошондон улам “кыр+гуз//гыз” же “кырк+гуз//гыз” сыяктуу аталыштар пайда болгондугу байкалат. Мындай бириккен сөздөр, ар бир тилдин ички тыбыштык тартибине, фонемалардын өзгөрүү закондоруна баш ийип өзгөрүүгө учурайт. Муунда турган үндүү тыбыштардын бири-экинчисине карата үндөшүүсү же болбосо окшошуусу маанилүү роль ойнойт.

Алсак, огуз, тунгус деген сөздөрдө О менен У, У менен У тыбыштары муун ичинен орун алып, артикуляциялык жактан эриндүү үндүүлөрдүн ээрчишүүсүн пайда кылган.

Алдыда айтылгандай, “кыр+гуз” жана “кырк+гуз” сыяктуу эки уңгу сөздөрдүн биригүүсүндө биринчи жана экинчи сөздөгү (У) эриндүү үндүү тыбышы биринчи “кыр” деген сөздөгү (Ы) эринсиз үндүүгө өткөн. Мындай өзгөрүү экинчи сөздө да болгон. Экинчи сөздөгү (К) каткалаң үнсүз айтылбай, кыскарып кетүүдөн улам “кыргыз” деген аталыштагы алты тыбыштан куралган сөз келип чыгышы да күмөн туудурбайт. Бул сыяктуу өзгөчөлүктөрдөн улам: “кырда, тоодо жашаган уруу же кырк уруу эл” деп аталганы бекеринен эмес.

Тарыхта айтылгандай, кырк уруу эл узак мезгилдер бою жашап, көбөйүп олтуруп, сырткы жоолордун таасирлеринен ар кайсы жерде жашап, “кыргыз” деген атын өчүрбөй сактап келгени анык.

Алды жакта айтылгандай, негизинен алганда, тарыхый жактан уңгу сөздөрдүн биригүүлөрүнөн жана айрым тыбыштардын өзгөрүшүнөн “кыргыз” деген этномдун келип чыгышы жөнүндө илимий негизинде каралды.

Жалпы алганда, бул илимий макалада “кыргыз” жана башка элдердин аттары кандайча пайда болгондугу, пайда болушунда бири-биринен болгон айырмачылыктарына, кээ бир окшоштуктарына анализдер берилет. Негизинен алганда, хакас, огуз, тунгус, жана кыргыз деген аталыштардын бириккен уңгу сөздөр аркылуу, айрым ички тыбыштардын ар түрдүүчө өзгөрүүлөрүнүн натыйжасында пайда болору тишелүү фактылардын негизинде чечмеленди.

“Кыргыз” этнонимин келип чыгышын анализдөөдө айрым көз караштар талкууга алынып, бул сөздүн аталып калышынын окшош жагдайлары белгиленди. Иликтөөлөрдүн жүрүшүн эске алганда, “кыр”, “кырк” деген уңгу сөздөргө “гуз” деген заттык маанидеги жана “кыс” этиштик маанидеги уңгу сөздөрдүн биригип кетүү себептери “кыргыз” деген сөздүк аталып калышына негиз болмокчу.

Пайдаланган адабияттар:

1. Батманов И. А. “Современный киргизкий язык”
2. Батманов И. А. “Древние тюркские диалекты их отражение в современных языков “изд” илим, Фрунзе 1971г.
3. Бартольд В. В. “Киргизы” Фрунзе, 1943 г.
4. Киселев С. В. “Древняя история Южной Сибири. Материалы и исследования по археологии СССР, 1949г. №9.
5. Языки народов СССР. I II “изд” “Наука” Москва, 1966 г.
6. Кыргыздар I болук “Кыргызстан басмасы” 1991-жыл.

Рецензент: Мусаев С.Ж.